

**ԱՐՑԱԽԻ (ՂԱՐԱԲԱԴԻ) ԲԱՐԲԱՌԸ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX
ԴԱՐԻ ՍԿԶՐԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**
**THE DIALECT AND FOLKLORE OF ARTSAKH (KARABAKH) IN 19TH CENTURY
SOURCES AND STUDIES**
**АРЦАХСКИЙ (КАРАБАХСКИЙ) ДИАЛЕКТ И ФОЛЬКЛОР В ПЕРВОИСТОЧНИКАХ
И ИССЛЕДОВАНИЯХ XIX ВЕКА**

Արմեն Սարգսյան¹, Շողեր Մինասյան²
Armen Sargsyan¹, Shogher Minasyan²
Армен Саргсян¹, Шогер Минасян²

¹ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Լեզվի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային
ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, Institute of Language, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Институт языка, Национальная академия наук, Армения

² Լեզվի ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Language, National Academy of Sciences, Armenia
Институт языка, Национальная академия наук, Армения

* Գրագրություն վարող հեղինակ՝ armen.sargsyan@iae.am
Author for correspondence: armen.sargsyan@iae.am
Автор, ведущий корреспонденцию: armen.sargsyan@iae.am

Հեղինակների ներդրումը. ԱՍ – գաղափար, նախնական տեքստ; ՇՄ – խմբագրում
Author contributions: AS – conceptualization, writing original draft; ShM – editing Вклад авторов: AC –
концептуализация, написание текста; ШМ – редактирование

Ներկայացվել է՝ 30.04.2024; գրախոսվել է՝ 23.02.2025; ընդունվել է՝ 18.04.2025
Received: 30.04.2024; Revised: 23.02.2025; Accepted: 18.04.2025
Представлено: 30.04.2024; рецензировано: 23.02.2025; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-128

Ամփոփում – Արցախի (Ղարաբաղի) բարբառն ու բանահյուսությունը բազում դարերի
պատմություն ունեն, սակայն լուրջ գրառումներ և ուսումնասիրություններ կատարվել են
XIX դ. երկրորդ կեսից սկսած: Արցախի ոչ նյութական մշակույթի այդ կարևոր բնա-
գավառներում իրենց ներդրումն են ունեցել ժամանակի նշանավոր լեզվաբաններ, բա-
նահավաքներ, մանկավարժներ Առաքել, Ալեքսանդր, Գրիգոր և Ավետիք Բախաթրյան-
ները, Քերովբե Պատկանյանը, Ղազարոս Աղայանը, Գալուստ Շերմազանյանը, Մակար
Բարխուդարյանը, Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանը, Երվանդ Լալայանը, Խաչիկ և
Արամ Դադյանները, Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառ-

յանը, որոնց գրառումների և ուսումնասիրությունների մի մասը 1860-90-ական թթ. և հետագայում հրատարակվել է առանձին գրքերով, տարբեր հանդեսներում ու համահավաք ժողովածուներում, իսկ մի մասը դեռևս անտիպ է և պահվում է որոշ արխիվներում ու թանգարաններում: Բացի դրանից, ռուսերենով գրառված բանահյուսական որոշ նյութեր են ընդգրկված Կովկասյան ուսումնական օկրուգի՝ Թիֆլիսում հիմնադրած «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК) հանդեսի տարբեր համարներում, որոնց հեղինակները Արցախի տարբեր բնակավայրերի դպրոցների ուսուցիչներն ու տեսուչներն էին: Այդ բոլոր գրառումները, ժողովածուները, ուսումնասիրությունները լուրջ սկզբնաղբյուրներ են Արցախի բարբառի ու բանահյուսության ուսումնասիրության բնագավառում և կարևոր դեր են ունեցել բարբառագիտական, բանահավաքական, բանագիտական հետազա աշխատանքների համար:

Abstract – The dialect and folklore of Artsakh (Karabakh) have a history spanning many centuries, but significant documentation and studies began in the second half of the 19th century. Prominent linguists, folklorists, and pedagogues of the time, such as Arakel, Alexander, Grigor, and Avetik Bahatryans, Keropé Patkanian, Hrachya Acharian, Manuk Abeghyan, Ghazaros Ag-hayan, Galust Shermazanian, Makar Barkhudaryan, Konstantin Melik-Shahnazaryan, Yervand Lalayan, Khachik and Aram Dadyans, Mikael Ter-Hovhannisyan, made contributions to these important fields of the intangible culture of Artsakh. Some of their recordings and studies were published in individual books, various journals, and collected volumes in the 1860-90s and later, while some remain unpublished and are kept in certain archives and museums. Some folklore materials recorded in Russian are also included in various issues of the "Collection of Materials for the Description of the Localities and Tribes of the Caucasus" journal, founded by the Caucasian Educational Okrug in Tiflis. The authors of these materials were teachers and inspectors of schools in various settlements of Artsakh during that period. All these recordings, collections, and studies are serious primary sources for the study of the Artsakh dialect and folklore and played an important role in subsequent dialectological, folkloristic, and philological research.

Резюме – Диалект и фольклор Арцаха (Карабаха) имеют многовековую историю, но со второй половины XIX века стали проводиться серьезные исследования в этой сфере. В эти важные сферы нематериальной культуры Арцаха внесли свой вклад выдающиеся лингвисты, фольклористы, педагоги того времени Аракел, Александр, Григор и Аветик Багатряны, Керовбе Патканян, Грачья Ачарян, Манук Абегиан, Газарос Агаян, Галуст Шермазанян, Макар Бархударян, Константин Мелик-Шахназарян, Ерванд Лалаян, Хачик и Арам Дадяны, Микаэл Тер-Ованнисян. Собранные ими материалы и исследования, проведенные в 1860-1890 гг., в дальнейшем были опубликованы отдельными книгами, в различных журналах и сборниках, а часть этих ценных материалов остается неопубликованной по сей день и хранится в ряде архивов и музеев. Фольклорные материалы, записанные на русском языке, также включены в различные номера журнала Кавказского образовательного округа «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (СМОМПК), основанного в Тбилиси. Их авторами являлись учителя и инспекторы школ в разных населенных пунктах Арцаха на тот период. Все эти записи, сборники, исследования, являясь важными источниками по изучению Арцахского диалекта и фольклора, сыграли ключевую роль в создании диалектологических, фольклорных, филологических работ.

Հիմնաբառեր – Արցախի բարբառ, բանահյուսություն, ձեռագիր, ժողովածու, ուսումնասիրություն:

Keywords – Artsakh dialect, folklore, manuscript, collection, study.

Ключевые слова – арцахский диалект, фольклор, рукопись, сборник, исследование.

Ներածություն

Հայ ժողովրդի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մեջ իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն Արցախի (Ղարաբաղի) բարբառն ու բանահյուսությունը, որոնց արմատները թաքնված են խոր հնադարում: Լինելով հարազատ ժողովրդի մտքի ու հոգու վառ արտահայտություններ՝ դրանք մշտապես ուղեկցել են արցախահայությանը՝ ներկայացնելով նրա հոգեկերտվածքը, նիստ ու կացը, հոգեկան ապրումներն ու երևակայությունը, անցյալն ու ներկան՝ հաճախ լուսաբանելով մի շարք հարցեր, որոնք պատմագիտության և այլ գիտությունների համար անլուծելի են: Դժբախտաբար, հազարամյակների ընթացքում ստեղծված ճոխ ժառանգության միայն մի մասն է մեզ հասել ժամանակին գրի չառնվելու պատճառով: XIX դ. երկրորդ կեսին Արցախի բարբառին և բանահյուսությանը անդրադարձել են մի շարք մտավորականներ, որոնց գրառումներն ու հրատարակությունները լուրջ սկզբնաղբյուրներ և ուսումնասիրություններ են Արցախի ոչ նյութական մշակույթի բնագավառում:

Արցախի բարբառը XIX դ. սկզբնաղբյուրներում և ուսումնասիրություններում

Արցախի բարբառը հայերենի կենդանի տարածական տարբերակներից ամենակենսունակն է, որով հաղորդակցվում են հարյուր հազարավոր հայեր: Հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման համաձայն՝ այն ընդգրկվում է *-ում* ճյուղի (Աճառեան 1911, 54), ըստ հնչյունական դասակարգման՝ առաջին տեղաշարժի ենթարկված (Ղարիբյան 1947, 30), իսկ բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգման համաձայն՝ արևելյան խմբակցության Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի մեջ (Ջահուկյան 1972, 136): Ե՛րբ և հատկապես ո՛ր շրջանում է ստեղծվել Արցախի բարբառը, դժվար է ասել: Խոսելով այդ մասին և հիմք ընդունելով, որ բարբառում գրաբարյան *բ, գ, դ, ձ, ջ* ձայնեղների խլացումն ընդգրկում է բնիկ հայերեն բառերն ու ասորերենից, պարսկերենից, հունարենից, արաբերենից կատարված հին փոխառությունները, սակայն չի տարածվում թուրքական փոխառությունների վրա, և նկատի ունենալով, որ ձայնեղների խլացման օրենքը գործել է մինչև XII դարը՝ «թուրքերի» Հայաստան գալուց առաջ» ու դադարել է գործել դրանից հետո, Հրաչյա Աճառյանը Արցախի բարբառի ծագումը վերագրում է XII դարին (Աճառյան 1940, 380): Հակադրվելով դրան՝ Գևորգ Ջահուկյանը առաջ է քաշում իր տեսակետը, ըստ որի՝ հայերենի բարբառների հնչյունական, քերականական և բառապաշարային հատկանիշները ձևավորվել են հայերենի պատմության ողջ ժամանակաշրջանում (Ջահուկյան 1959, 311), և բաղաձայնների խլացման երևույթը պայմանավորված է այլ հանգամանքներով (Ջահուկյան 1991, 58):

Բարբառի մասին առաջին վկայությունը թողել է VIII դ. քերական Ստեփանոս Սյունեցին՝ հայերենի տարածական մի քանի տարբերակների շարքում նշելով նաև *զԱրցախայինն*. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիրելն զքովանդակ բառսն զեզե-

րականս, որպէս զԿործայն եւ զՏայեցին եւ զԽոթայինն եւ զՉորրորդ Հայեցին եւ զՍպերացին եւ զՍինինն եւ զԱրցախայինն. այլ մի միայն զՍիջերկրեայսն եւ զՈստանիկսն, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան. այլ եւ ազգակարք ի պարմութիւնս, զի մի վրիպեցի անընդել գոլով լեզուացն» (Адонц 1915, 187): Նույնը կրկնել է XIV դ. բանաստեղծ, քերական Հովհաննես Երզնկացին (Патканов 1869, 9):

Սակայն Արցախի բարբառի բուն ուսումնասիրությունը սկիզբ է առնում XIX դ. երկրորդ կեսից: 1862–1863 թթ. հրատարակած «Ասրի բէգ եւ Գիքի» դրամայի (Շերմազանեան 1862, Շերմազանեան 1863) առաջին մասի ներածականում՝ «Պարմական վիպասանութիւն. Ծանուցումն» (Շերմազանեան 1862, 896–900), հեղինակ Գալուստ Շերմազանյանը, հավաստելով, որ դրամայի դեպքերն առնված են իրական կյանքից, նշում է, որ այն գրառել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հայկաբանության ուսուցիչ ղարաբաղցի Պողոս վարդապետի առաջարկով, որի կողմից դրաման սրբագրվել ու լրացվել է: Ըստ հեղինակի՝ գործող անձանցից մի քանիսը Արցախից են, մի քանիսը՝ Նախիջևանից և Ագուլիսից, ահա թե ինչու ինքը ձգտել է «...յուրաքանչիւր գաւառի լեզուովն նոցա խօսացնել» (Շերմազանեան 1862, 899): Ընդ որում, հիմնականում ուշադրություն է դարձրել Արցախի բարբառին, քանի որ «Նախիջեւանցոց եւ Ագուլեցոց խոսակցութիւնն թէ արտաբերութեամբ, թէ ելևէջով շատ նման են Երևանցոց լեզուին..., բայց Արծախեցոց արտաբերութիւնն դժուար է համեմատացնել ուրիշ մեր գաւառական լեզուներին...» (Շերմազանեան 1862, 899): Այնուհետև ներկայացվում են բարբառի որոշ առանձնահատկություններ (ուր-հոր, ով-հով, ինչ-հինչ, գնում ենք քընում ընք, ասել եմ- ասալ ըմ, էդպես-ըրի, քեզ-քե, երեխայք-խոխեք, ա տղայ-աւրա ևն), իսկ դրամայում գործածված դժվարհասականալի բազմաթիվ (հիմնականում բարբառային և փոխառյալ) բառեր համապատասխան էջերում բացատրվում են գրական հայերենով: Հեղինակը Արցախի բարբառը կոչում է ղարաբաղցվոց լեզու՝ միաժամանակ նշելով. «Մտադիր չեմ Ղարաբաղցվոց լեզուի վերայ քերականութիւն գրելոյ, միայն էսքան եմ ասում, որ որքան նոցա խօսելն առաջին անգամ լսելիս ականջներուս խորթ, կոպիւր եւ սուպո է թուում, էնքան փոքր ինչ ընտելանալուց յետն քաղցր ու ախորժ լսելոյ, ըստ որում քաջ տղամարդի եւ պարտազմական լեզու է. մի միայն նոցա խօսակցութիւնն մեծ նշան է նոցա քաջութեանը» (Շերմազանեան 1862, 899): Հարկ է նշել, որ իրականում և՛ գրվածքի լեզուն, և՛ բացատրությունները «կիսագրական են, եղած բարբառայինն էլ՝ ավելի շուրջ Զուղայի բարբառով» (Դավթյան 1966, 8): Իր 1869 թ. հրատարակած աշխատության մեջ Քերովբե Պատկանյանը հայ բարբառների դասակարգմանը և որոշ բարբառների նկարագրությանը զուգընթաց ներկայացնում է Արցախի բարբառի հակիրճ ուսումնասիրությունը (Патканов 1869, 55–73): Սկզբում տեղադրելով բարբառով գրառված որոշ նյութեր՝ հեղինակն այնուհետև քննում է բարբառի հնչյունական (որոշ ծայնավորների ու բաղաձայնների քմային արտասանություն, հնչյունափոխություն, ծայնավորով սկսվող միավանկ բառերի սկզբից հ-ի ավելացում), բառապաշարային (գրաբարում չվկայված, ինչպես նաև գրաբարյան իմաստներից տարբեր իմաստ ունեցող բառերի առկայություն), քերականական (անվանական և դերանվանական հոլովում, խոնարհում) մի շարք առանձնահատ-

կույություններ: Միաժամանակ, խոսելով Խոյի բարբառի մասին, նա հավաստում է, որ այդ բարբառով խոսում են Խոյում, Սալմաստում, ինչպես նաև Արցախի մի քանի տեղերում՝ Շուշվա շրջակայքում՝ Ավետարանոցում և այլուր, և որ այն թեև շատ կողմերով նման է Արցախի բարբառին, սակայն ունի մի շարք տարբերություններ, ինչպես՝ *ի-ն է դարձնելու հակում, բայական ներգոյականի -ս-ով կազմություն ում, ըմ, ման-ի փոխարեն, ու-ի փոխարեն ական-ով ապառնի դերբայի կազմություն: Ինչ խոսք, որ Պատկանյանը, լինելով ժամանակի նշանավոր լեզվաբաններից մեկը, փորձել է հնարավորինս խորությամբ ներկայացնել բարբառի օրինաչափությունները, սակայն իրականում, չտիրապետելով բարբառին, նա «հիմնվել է երկու զաքթալեցու տված 7-8 էջ գրավոր նմուշների վրա, որոնք, գրված լինելով կիսաղարաբաղյան բարբառով, հնչյունաբանական ու ձևաբանական որոշ սխալ ընդհանրացումների պատճառ են հանդիսացել» (Դավթյան 1966, 7):*

Արցախի բարբառի որոշ օրինաչափություններ, հատկապես հոլովման ու խոնարհման հարացույցներն են ներկայացված Մակար Բարխուդարյանի՝ Արցախի նշանավոր գվարճախոս Պըլը-Պուլուի հետ կապված գվարճալի պատմությունները (գրառված գրական հայերենով ու Արցախի բարբառով, տվյալ ժամանակաշրջանի տառադարձությամբ) ընդգրկող ժողովածուի առաջաբանում (Բարխուդարեանց 1883, Գ-ԻԳ), իսկ վերջում կցված է բարբառին հատուկ բառերի բացատրական բառարան (Բարխուդարեանց 1883, 171-190): Նույն հեղինակի բանահյուսական մեկ այլ ժողովածուի (Բարխուդարեանց 1898) «Այլաբանական իմաստներ» բաժինը իրականում Արցախի բարբառի դարձվածների հավաքածու է:

«Ժողովրդական լեզուի շեշտադրությունը արեւելեան ճիւղի բարբառների մէջ» հոդվածում (Աբեղյան 1890) Մանուկ Աբեղյանը հայերենի արևելյան խմբակցության որոշ՝ Արարատյան, Ագուլեցոց, Գուգարաց, Թիֆլիսի բարբառներին զուգընթաց ներկայացնում է Արցախի բարբառի շեշտադրության առանձնահատկություններն ու շեշտից կախված հնչյունափոխության որոշ դեպքեր՝ հավաստելով, որ հայերենի արևելյան խմբակցության բարբառներից առանձին քերականական շեշտադրություն ունեն միայն Արարատյան բարբառը՝ իր բոլոր երկրորդական բարբառներով, Արցախի և Սյունյաց (Ղարաբաղի), Ագուլեցոց (զոկերի), Գուգարաց ու Թիֆլիսի բարբառները, իսկ մյուս երկրորդական գավառաբարբառները, որոնք այս գլխավոր բարբառների մեջ են, հարկավ, ենթարկվում են առողջանության միևնույն օրենքին, որ ունեն մայր բարբառները:

Այս շրջանում բարբառի որոշ առանձնահատկությունների նվիրված երկու հոդվածներով է հանդես եկել Ղազարոս Աղայանը, որոնցից առաջինում (Աղայեանց 1898) անդրադարձ է կատարվում *բ, գ, դ, ձ, ջ* (ըստ հեղինակի՝ *մեփաղածայն հնչյուններ*) և *պ, կ, զ, ծ, ճ* (ըստ նրա՝ *նուրբ կարծրափայ հնչյուններ*) բաղաձայնների հնչյունափոխությանն ու գործածության որոշ դեպքերի, այնուհետև ներկայացվում են *ո* տառի *ւէ, լը, ւա* ձևերով գործածության դեպքերն ու բերվում համապատասխան օրինակներ, իսկ երկրորդում (Աղայեանց 1899) մեկնաբանվում են բարբառում գործածվող *տէր* (Աստված), *տար* (որևէ բանի տեր) և *դէր* (քահանա) բառերը, առանձնակի ուշադրություն է դարձվում *դէր* բառի քննությ-

յանը: Վերջինիս ծագումը կապվում է *Տիր* աստծո անվան հետ, որն, ըստ հեղինակի, օտար բառ է և պետք է լինի *Դիր*:

Դեռևս անտիպ է Աղայանի կազմած «Ղարաբաղի բառարանը» (ԳԱԹ, Ղ. Աղայանի, ֆոնդ, N 48, 49), որի առաջին մասում քննվում են բարբառի հնչյունական մի շարք իրողություններ, իսկ երկրորդում տրվում է (հեղինակի մշակած տառադարձությամբ) բարբառում գործածվող շուրջ 2000 բառ՝ համապատասխան բացատրություններով:

Արցախի բարբառի ուսումնասիրության մեջ առանձնահատուկ դեր ունի Հրաչյա Աճառյանը: Դեռևս Փարիզում ուսանելու ժամանակ նա փորձառական հնչյունաբանության հիմնադիր Ռուալոյի լաբորատորիայում փորձառական մեթոդով մի քանի բարբառախոսների և իր անձնական մասնակցությամբ ուսումնասիրության էր ենթարկել համապատասխան բարբառների, այդ թվում նաև Արցախի բարբառի Շուշիի խոսվածքի հնչյունաբանությունը: 1899-1901 թթ. «Արաբալ» ամսագրում տպագրվում է նրա «Քննություն Ղարաբաղի բարբառին» ուսումնասիրությունը (Աճառեան 1899-1901), որը 1901 թ. հրատարակվում է առանձին գրքով (Աճառեան 1901): Աշխատության առաջաբանում թվարկվում են բարբառով գրված տպագիր նյութերը և այն աշխատանքները, որոնցում հեղինակներն անդրադարձել են բարբառի որոշ իրողությունների: Բուն ուսումնասիրությունը, որը գրված է ժամանակի տառադարձությամբ, կազմված է չորս գլխից: Առաջին գլուխը վերնագրված է «Ճայնախօսություն», որտեղ ներկայացվում են բարբառում գործածական բոլոր հնչյունները՝ ձայնավորներ՝ *ա, օ, օ* (քմային *ա*), *է, ը, ըէ, ի, օ, ու, էօ, իւ*, երկբարբառներ՝ *էյ, օյ, ուա*, բաղաձայններ՝ *բ, գ, գյ, դ, զ, թ, ժ, ւ, խ, ծ, կ, կյ, հ, հյ, ձ, ղ, ճ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ռ, ս, վ, փ, ր, ց, փ, ք, քյ*, որոնցից յուրաքանչյուրը նկարագրվում է առանձին՝ ուշադրություն դարձնելով հնչյունախոսությանը և գործածության դիրքերին, անհրաժեշտության դեպքում բերվում են բառերի օրինակներ: Առավել ծավալուն է երկրորդ՝ «Ճայնաբանություն» գլուխը: Այստեղ Աճառյանը հանգամանորեն նկարագրում է բոլոր ձայնավորների, երկբարբառների ու բաղաձայնների հնչյունափոխության դեպքերը՝ նշելով նաև շեշտի վերջընթեր դիրքն ու շեշտանախորդ դիրքում գտնվող ձայնավորի սղվելու կամ ը-ի վերածվելու օրինաչափությունը: Երրորդ՝ «Քերականություն» գլխում նկարագրվում են բարբառի անվանական հոլովումը, որոշյալ հոդը, ածականի համեմատության աստիճանները, թվականների (հեղինակը կոչել է *թուական ածականներ*) տեսակները, դերանունների հոլովումը, ստացական հոդերը, բայի խոնարհումը, անփոփոխելի բառերը (նախադրություններ, մակբայներ, շաղկապներ, ձայնարկություններ), շեշտադրության ծագումը և բարդ բառերը: Չորրորդ գլխում ներկայացվում է «Թիւնին պըէլին» հեքիաթը՝ գրառված էջմիածնի վանքի միաբան Եսայի սարկավագ մահտեսի Բաբայանից (ծննդով Վարանդայի Գիշի գյուղից), որը նաև աջակցել է Աճառյանին՝ նրա ուսումնասիրության համար կազմելով բարբառի բառացանկը: Աշխատության մեջ Աճառյանը ընդհանուր առմամբ համեմատության ելակետ է ընդունել գրաբարը՝ այս կամ այն լեզվական օրինաչափությունը ներկայացնելիս հաճախ համեմատության եզրեր գտնելով այլ բարբառներում առկա համապատասխան երևույթների

հետ, մի հանգամանք, որ հատուկ է նրա բարբառագիտական բոլոր աշխատություններին: Քիչ չեն նաև ընդհանուր բնույթի դիտարկումները: Այսպես, խոսելով բարբառի շեշտադրության մասին, նա հանգում է այն եզրակացության, որ արևելյան մի շարք բարբառների վերջընթեր շեշտը *«զուր հեղևողութիւն եւ շարունակութիւն է իրենց կորսնցուցած նախկին բնիկ լեզուին շեշտադրութեան»* (Աճառեան 1901, 116): Ուշագրավ է նաև այն, որ նշանավոր լեզվաբանը մենագրության մեջ որոշ դեպքերում նշել է խոսվածքային տարբերություններ, հատկապես Գորիսի և Հաղորութի շրջանի Թաղոտ գյուղի համար: Ուսումնասիրության արդյունքները Աճառեանը ամփոփել է իր *«Հայ բարբառագիտութիւն. Ուրուագիծ եւ դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով)»* աշխատության մեջ (Աճառեան 1911)¹ բարբառին անդրադառնալով նաև իր հետագա որոշ աշխատանքներում (Աճառեան 1902, Աճառեան 1913, Աճառեան 1940):

Հարցի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր է նաև XIX դ. շուշեցի հայտնի մանկավարժ Ավետիք Բահաթրյանի *«Ղարաբաղու գաւառական բառգիրք»* բառարանը, որն ընդգրկում էր բարբառին հատուկ շուրջ 6000 բառ (տվյալ ժամանակաշրջանի բարբառային տառադարձությամբ): Ըստ Հր. Աճառեանի տեղեկությունների (Աճառեան 1967, 269–271), Ա. Բահաթրյանը, գրաբարի բառարաններից քաղված² ժողովրդին հասկանալի բառերին ավելացնելով Արցախի բարբառին հատուկ բարբառային բառերը (դրանց փոքր-ինչ գրական ձև տալով) և ժողովրդի մեջ գործածվող թուրքական փոխառությունները, կազմել էր ընդարձակ բառարան՝ նոր գրական լեզու ստեղծելու նպատակ ունենալով: Հեղինակին համոզելով, որ նրա նախաձեռնությունն անիմաստ է, Աճառեանը Բահաթրյանի համաձայնությամբ և նրա հետ այդ աշխատությունից (որը հետագայում վառվել է) առանձնացրել է Ղարաբաղի բարբառի բառերը և կազմել սույն բառարանը, որի բառապաշարն ընդգրկել է իր *«Գաւառական բառարանում»* (Աճառեան 1913):

Արցախի բանահյուսությունը XIX դ. սկզբնաղբյուրներում և ուսումնասիրություններում

Արցախյան ժողովրդական ստեղծագործությունների հավաքմանն առաջին անգամ ձեռնամուխ են լինում ժամանակի շուշեցի նշանավոր մանկավարժներ Առաքել, Ալեքսանդր և Գրիգոր Բահաթրյանները, որոնք 1860 թ. մայիսի 6-ից օգոստոսի 6-ը Շուշիում տեղի և հարևան գյուղերի բանասացներից գրի են առնում հեքիաթներ, զրույցներ, անեկդոտներ, խաղիկներ: Դրանց մեջ առանձնապես արժեքավոր են հեքիաթները, որոնք ընդհանրապես հայկական հեքիաթների գրառման անդրանիկ նմուշներն են: Սակայն Բահաթրյանները որևէ վկայություն չեն թողել բանասացների ու գրառման վայրի մասին, ինչը կասկածելի է դարձնում դրանց՝ անմիջապես բանասացից, թե հիշողությամբ վերարտադրելու միջոցով գրառվելու հանգամանքը: Հավաքածուի բնագրի մեջ պահպանված է *«Հաքյաթին ընտրությունը»* խորհրդածությունը, որտեղ ասվում է. *«Հաքյաթին ընտրությունը էն ա, որ մին հաքյաթի մեջի տորուստ պան ինի: Հաքյաթեն ամենը տոր պանէր ա, ուրուր քցած, էրկանացրած: Ամմա կյիրիլիս վախտը հինչ ինի, պետում ա կյիրենք: Բայց մունք մեր խելքին ըկորա պետում ա փոնըցընենք,*

տեսնանք, որըն ա լափ շինովի, որըն ա ճմարիտից մոտի, որըն ա լափ ճմարիտ» (ՀԺՀ 1973, 706): Իրենց թերություններով և հատկապես բարբառային տառադարձության բացակայությամբ հանդերձ՝ այս հեքիաթները բովանդակության և պատմելաձևի տեսակետից մեծ արժեք ունեն, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այդ ժամանակի բանահավաքչական աշխատանքների ընթացքը և մակարդակը: Դեռևս XIX դ. 70-ական թվականներին, ձեռնամուխ լինելով գրառելու հայ բանահյուսական ստեղծագործություններ, երիտասարդ բանահավաք, հրատարակիչ Տիգրան Նավասարդյանը հրապարակավ դիմում է հայ հասարակությանը՝ կոչ անելով փրկելու և հրատարակելու ժողովրդի հոգևոր մշակույթի գանձերը: Արձագանքելով այդ կոչին՝ Առաքել Բահաթյանը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում պաշտոնավարելիս (1881–1882 թթ.) նրան է հանձնում վերոհիշյալ գրառումները, որոնք մասամբ տպագրում է Տ. Նավասարդյանը (Նավասարդեանց 1894, 36–62, Նավասարդեանց 1902, 78–95, Նավասարդեանց 1903, 36–44), իսկ ամբողջությամբ՝ ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը 1973 թ. (ՀԺՀ 1973, 19–90, 147–174, 245–248, 256–263, 266–269, 271–275, 724–726, 617–659, 690–691, 698–702, 707–717, 722–724, 743–746, 747–748):

Ընդհանուր առմամբ, Նավասարդյանի կոչը լայն արձագանք է գտնում հայ մտավորականների շրջանում: Շուշու թեմական դպրոցի շրջանավարտ, Վարանդայի Նոր շեն գյուղի ուսուցիչ Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանը գրի է առնում (հիմնականում գրական հայերենի տառադարձությամբ) մի շարք հեքիաթներ, հանելուկներ, երգեր, անեծք-օրհնանքներ, առած-ասացվածքներ և այլ ժանրերի նմուշներ՝ ուղարկելով Տ. Նավասարդյանին, որոնց մի մասը ժամանակի ընթացքում ընդգրկվում է տարբեր համահավաք ժողովածուներում (Նավասարդեանց 1890, 32–33, Ղանալանյան 1960, Հարությունյան 1965, Գրիգորյան 1970, 125, 131, 298, ՀԺՀ 1973, 175–176, 717): Ուշագրավ է այն փաստը, որ բանահավաքն իր նյութերին կցել է նաև ազգագրական բովանդակությամբ բարբառային բառերի բառացանկ:

Բահաթյանների, Մ. Տեր-Հովհաննիսյանի ձեռագրերը, ինչպես նաև Հարություն Թավրիզյանի՝ Շուշու խոսվածքով Մոսկվայում գրառած հեքիաթներն ու այլ բանահավաքների որոշ գրառումներ պահվում են ՀՀ ազգային արխիվի՝ Տ. Նավասարդյանի ֆոնդում (ՀԱԱ, Տ. Նավասարդյանի ֆոնդ, N 484, ց. 1):

Այս շրջանում լայն տարածում է ստանում երգիծական ժանրի ստեղծագործությունների հավաքումը: Գալուստ Շերմազանյանը առաջին անգամ հավաքում և հրատարակում է Արցախի նշանավոր գվարճախոս Պըլը-Պուղու, ինչպես նաև Արցախում ապրած ու գործած որոշ պատմական դեմքերին ու դեպքերին առնչվող գրույցներ (Շերմազանեանց 1878), որոնք հեղինակի կողմից ենթարկվել են որոշակի մշակման և չունեն գրառման հանգամանքների վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ ու բարբառային տառադարձություն:

Արցախի բանահյուսության հավաքման ու հրատարակման գործում նշանակալից է Մակար Բարխուդարյանի դերը: Քաջատեղյակ լինելով մայրենի բարբառին և շրջելով պատմական Արցախում՝ նա գրառել է տարբեր ժանրերի նմուշներ, հատկապես առած-ասացվածքներ, հանելուկներ՝ դրանք ամփոփելով «*Բարոյական առածներ*» ժողովածուում (Բարխուդարեանց 1898): 1883 թ. հրատա-

րակվում է նրա «Պըլը Պուղի» ժողովածուն (Բարխուդարեանց 1883), որն ընդգրկում է զվարճախոսի մասին ստեղծված բանահյուսությունը: Ժողովածուն ունի առաջաբան, որտեղ ներկայացվում է Պըլը-Պուղու կենսագրությունը, ինչպես նաև Արցախի բարբառի մասին քերականական ծանոթագրություններ և բառարան: Նշանավոր է Մ. Բարխուդարյանի «Արցախ» պատմագիտական աշխատությունը (Բարխուդարեանց 1895), որը ներառում է բանահյուսական որոշ նմուշներ, հատկապես Արցախի որոշ գյուղերի, սրբավայրերի, եկեղեցիների, աղբյուրների մասին ավանդություններ:

Արցախյան բառուբանով հարուստ ֆելիետոններով ասպարեզ եկավ Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանը՝ Տմբլաչի Խաչանը: 1907 և 1908 թթ. Վաղարշապատում հրատարակվում են նրա «Ձուռնա-Տմբլա» ժողովածուի գրքերը (Մելիք-Շահնազարեանց 1907-1908), որտեղ ամփոփված են հեղինակի՝ 1879-1907 թթ. «Նոր Դար» և այլ թերթերում տպագրած ֆելիետոնները, որոնք, քաղված լինելով Շուշու ընտանեկան ու հասարակական կյանքից, որոշակի աշխուժություն են առաջացնում հայ պատմագագագրական շրջանակներում և խթանում բանահավաքչական աշխատանքները: «Բ» գրքի վերջում հեղինակը տվել է քերականական ծանոթագրություններ և դժվարիմաց բառերի բացատրություններ: Լինելով բնիկ շուշեցի, ուսանելով Շուշիի թեմական դպրոցում, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում և ապա բարձրագույն կրթություն ստանալով Ֆրանսիայում՝ մասնագիտությամբ գյուղատնտես Կ. Մելիք-Շահնազարյանը իր ողջ կյանքում գրառում է ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերի նյութեր, կազմում բարբառային բառերի բառացանկեր, որոնց մի մասը հրատարակվում է (Մելիք-Շահնազարեանց 1882, Մելիք-Շահնազարեանց 1887, Մելիք-Շահնազարեանց 1928, Մելիք-Շահնազարեանց 1930ա, Մելիք-Շահնազարեանց 1930բ), մի մասն ընդգրկվում համահավաք ժողովածուներում (Ղանալանյան 1960, Հարությունյան 1965, ՀԺՀ 1973, 91-94, 613-616, 712, 743), իսկ ամբողջ հավաքածուն պահվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում (ՀԱԻԱ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ, FFII 2904-3090) և Ե. Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ Գ., N 70, 89, 90, 96): Հարկ է նշել, որ Կ. Մելիք-Շահնազարյանը նույնպես հստակորեն չի հետևել բարբառի տառադարձությանը, և նույնիսկ «Ձուռնա-Տմբլա» ժողովածուի լեզուն, որ ավելի հստակ է, իր իսկ խոստովանությամբ՝ «ոչ թե Ղարաբաղի այս կամ այն գաւառի, օրինակ՝ Վարանդու, Խաչենի, Տիգակի կամ Սիսիանի լեզուն է, այլ այդ գաւառաբարբառների յոկուածն ու կոկուածը, որ 70-80-ական թուականներին գործադրում էր Շուշի և նոյն քաղաքացիական դիրքն ունէր բոնած, ինչ որ բոնած ունի այժմ կովկասեան գաւառաբարբառների մէջ մեր արդի աշխարհիկ գրական լեզուն» (Մելիք-Շահնազարեանց 1907-1908, 3):

XIX դ. երկրորդ կեսին Շուշին դարձել էր գիտամշակութային, ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման խոշոր կենտրոն, որտեղ ապրում ու գործում էին բազմաթիվ նշանավոր մտավորականներ: Եվ պատահական չէ, որ հենց այստեղ հայ ազգագրության մեծ երախտավոր Երվանդ Լալայանը 1895 թ. հիմնադրեց «Ազգագրական հանդեսը», որտեղ ազգագրական ու

տեղագրական նյութերը ներկայացվում էին բանահյուսականի հետ միասին՝ ընդգրկելով հատկապես ավանդություններ, առած-ասացվածքներ, անեծք-օրհնանքներ, երգեր և այլ նմուշներ: Հանդեսի հրատարակչությունը Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո էլ այնտեղ շարունակվում է ժողովրդագիտական նյութերի հրապարակումը: Այստեղ է տպագրվում նաև Ե. Լալայանի նշանավոր «Վարանդա» աշխատությունը (Լալայեան 1897, Լալայեան 1898), որը հագեցած է բանահյուսական նյութերով, հատկապես ավանդություններով:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին առանձին ուշադրություն է դարձվում Արցախի քնարական բանահյուսությանը: 1895 թ. Խաչիկ վարդապետ Դադյանը՝ Վարանդայի Վերին Թաղավարդ գյուղից, լույս է ընծայում (ժամանակի գիտական տառադարձությամբ) «Ղարաբաղի ժողովրդական ջրօրհնեաց երգերից» խորագրով մի շարք՝ արժեքավոր ծանոթագրություններով (Դադեան 1895), իսկ 1908–1910 թթ. «Ազգագրական հանդեսի» տարբեր գրքերում նրա եղբայր Արամ Դադյանը հրատարակում է (հնարավորինս գիտական տառադարձությամբ) 1885–1903 թթ. Վարանդայի տարբեր գյուղերում իր և Խ. Դադյանի գրառած խաղիկները (Դադեան 1908, Դադեան 1910): Վերջինիս առաջին մասի ներածականում տեղեկություններ են տրվում նյութերի գրառման հանգամանքների մասին, դիտարկումներ արվում Արցախի բարբառի (հեղինակն անվանում է *ղարաբաղցերեն*) որոշ օրինաչափությունների և բարբառային տառադարձության վերաբերյալ, իսկ ժողովածուում գործածված դժվարհասկանալի (հիմնականում բարբառային ու փոխառյալ) գրեթե բոլոր բառերը համապատասխան էջերում բացատրվում են գրական հայերենով:

Արցախի բանահյուսական տարբեր ժանրերի նյութեր են ընդգրկված նաև Կովկասյան ուսումնական օկրուգի՝ Թիֆլիսում հիմնադրած «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» հանդեսի 1881 թ. տարբեր համարներում (Давидбеков 1888, Погосов 1889, Калашев 1894, Мелик-Шахназаров 1894, Осипов 1898): Դրանցից առանձնապես ուշագրավ է Ա. Կալաշևի նյութը, որտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես են Գետաշեն գյուղում տոնում Վարդավառը, որին հետևում է հեղինակի գրառած՝ այդ տոնի ժամանակ երգվող 122 ջանգյուլում հայերենով (որոշները՝ թաթարերենով՝ ռուսերեն զուգահեռ թարգմանությամբ):

Եզրակացություններ

Չնայած Արցախի բարբառը և բանահյուսությունը բազում դարերի պատմություն ունեն, սակայն դրանց գրառմամբ և ուսումնասիրությամբ լրջորեն զբաղվել են XIX դ. երկրորդ կեսից սկսած: Արցախի բարբառի ուսումնասիրության մեջ առավել մեծ ներդրում են ունեցել Քերովբե Պատկանյանը, Ղազարոս Աղայանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Ավետիք Բահաթրյանը, որոնք քննության են առել բարբառի տարբեր օրինաչափություններ:

Արցախի բանահյուսության տարբեր ժանրերի նյութեր, հատկապես հեքիաթներ, ավանդություններ, զրույցներ, զվարճախոսություններ, ջրօրհնյաց ու վիճակի երգեր, առած-ասացվածքներ, անեծք-օրհնանքներ և հանելուկներ են գրառել Առաքել Ալեքսանդր և Գրիգոր Բահաթրյանները, Գալուստ Շերմազան-

յանը, Մակար Բարխուդարյանը, Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանը, Երվանդ Լալայանը, Խաչիկ և Արամ Դադյանները, Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանը, Արցախի տարբեր բնակավայրերի դպրոցների որոշ ուսուցիչներ ու տեսուչներ:

Հայերենով գրառված նյութերում և ուսումնասիրություններում հեղինակները փորձել են հնարավորինս հարազատ մնալ Արցախի բարբառի արտասանությանը, չնայած այդ շրջանում դեռևս մշակված չէր բարբառային գիտական տառադարձությունը: Այդ բոլոր աշխատանքները լուրջ սկզբնաղբյուրներ են ու կարևոր դեր են ունեցել բարբառագիտական, բանահավաքչական, բանագիտական հետազոտությունների և ուսումնասիրությունների համար:

Շնորհակալական

Այս հոդվածը գրելու ընթացքում մեզ տված օգտակար տեղեկությունների և խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում բարբառագետներ Վ. Կատվալյանին, Լ. Հովհաննիսյանին, Լ. Մարգարյանին, բանագետներ Տ. Դալայանին, Ն. Վարդանյանին, Հ. Գալստյանին: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 24SSAH-6B016 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Աբեղեան Մ. 1890, Ժողովրդական լեզուի շեշտադրությունը արևելեան ճիւղի բարբառների մէջ, Նոր Դար N 141, 1-2; N 142, 1-2; N 143, 1-2, N 144, 1-2; N 145, 1-2: Abeghean M. 1890, The Accentuation of the Folk Language in the Dialects of the Eastern Range, Nor Dar, 141, 1-2; 142, 1-2; 143, 1-2; 144, 1-2; 145, 1-2 (in Armenian).
2. Աղայեանց Դ. 1898, Ո տառի հնչիւնը Ղարաբաղի բարբառում, Տարագ, N 48, 1090: Aghayeants G. 1898, The Pronunciation of the Letter "Vo" in the Karabakh Dialect, Taraz, N 48, 1090 (in Armenian).
3. Աղայեանց Դ. 1899, Տէր, տար և դէր բառերը Ղարաբաղի բարբառում, Տարագ, N 6, 152: Aghayeants G. 1899, The Words "ter", "tar", and "der" in the Karabakh Dialect, Taraz, N 6, 152 (in Armenian).
4. Աճառեան Հր. 1899-1901, Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, Արարատ, 1899, N 9, 394-399; N 10-11, 453-459; 1900, N 1, 26-28; N 2, 73-76; N 4, 190-193; N 8-9, 411-415; N 11, 529-533; N 12, 612-616; 1901, N 4, 236-239; N 5-6, 310-312; N 7-8, 368-375: Acharean Hr. 1899-1901, Study of the Karabakh Dialect, Ararat, 1899, N 9, 394-399; N 10-11, 453-459; 1900, N 1, 26-28; N 2, 73-76; N 4, 190-193; N 8-9, 411-415; N 11, 529-533; N 12, 612-616; 1901, N 4, 236-239; N 5-6, 310-312; N 7-8, 368-375 (in Armenian).
5. Աճառեան Հր. 1901, Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան. Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի: Acharean Hr. 1901, Studies in Armenian Dialectology: A Study of the Karabakh Dialect. Vagharshapat, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
6. Աճառեան Հր. 1902, Թուրքերենի ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ և թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարա-

- բաղի և Նոր Նախիջևանի բարբառներուն, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Գ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց հրատ.:
- Acharean Hr. 1902, The Influence of the Turkish Language on Armenian and Turkish Loanwords in the Popular Armenian Speech of Constantinople, Compared with the Dialects of Van, Karabakh, and Nor Nakhichevan, Eminian Ethnographic Collection, vol. 3, Moscow-Vagharshapat, Lazarev Institute of Oriental Languages Press (in Armenian).
7. Աճառեան Հր. 1911, Հայ բարբառագիտութիւն. ուրուագիծ եւ դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով), Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ը, Մոսկուա – Նոր Նախիջևան, Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց հրատ.:

Acharean Hr. 1911, Armenian Dialectology: Classification and Arrangement of Armenian Dialects (with a Dialectological Card Index), Eminian Ethnographic Collection, vol. 8, Moscow-Nor Nakhichevan, Lazarev Institute of Oriental Languages Press (in Armenian).

 8. Աճառեան Հր. 1913, Հայերէն գաւառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ, Թիֆլիս, Ն. Աղանյանցի տպ.:

Acharean Hr. 1913, Armenian Rural Dictionary, Eminian Ethnographic Collection, vol. 19, Tbilisi, Printing House of N. Aghanyants (in Armenian).

 9. Աճառյան Հր. 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ.:

Acharyan Hr. 1940, History of the Armenian Language, vol. 1, Yerevan, Yerevan State University Press (in Armenian).

 10. Աճառյան Հր. 1967, Կյանքիս հուշերից, Երևան, «Միտք»:

Acharyan Hr. 1967, From the Memories of My Life, Yerevan, Mitk (in Armenian).

 11. Բարխուդարեանց Մ. 1883, Պըլը-Պուղի, Թիֆլիս, Մ. Վարդանեանի և ընկ. տպ.:

Barkhudareants M. 1883, P'ly-Pughi, Tbilisi, Printing House of M. Vardanean and Friends (in Armenian)

 12. Բարխուդարեանց Մ. 1898, Բարոյական առածներ, Թիֆլիս, Մ. Շարաձէի տպ.:

Barkhudareants M. 1898, Moral Tales, Tbilisi, Printing House of M. Sharadze (in Armenian).

 13. Բարխուտարեանց Մ. 1895, Արցախ, Բագու, «Արոր»:

Barkhutareants M. 1895, Artsakh, Bagu, Aror (in Armenian).

 14. ԳԱԹ (Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան), Ղ. Աղայանի ֆոնդ, N 48, 49:

LAM (Eghishe Charents Literature and Art Museum), G. Aghayan Fund, items N 48, 49 (in Armenian).

 15. ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ, N 70, 89, 90, 96:

LAM, K. Melik-Shahnazaryan Fund, docs. N 70, 89, 90, 96 (in Armenian).

 16. Գրիգորյան Ռ. 1970, Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

Grigoryan R. 1970, Armenian Folk Lullabies and Children's Songs, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).

 17. Դադեան Ա. 1908, Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից, Ազգագրական հանդես գք. XVII (1), 37–48, գք. XVIII (2), 25–32:

Dadean A. 1908, From the Oral Literature of Varanda. Ethnographic Journal, vol. XVII (1), 37–48, vol. XVIII (2), 25–32 (in Armenian).

18. Դադեան Ա. 1910, Վարանդայի բանասուրբ գրականությունից, Ազգագրական հանդես, գր. XIX (1), 85–89:
Dadean A. 1910, From the Oral Literature of Varanda. Ethnographic Journal, vol. XIX (1), 85–89 (in Armenian).
19. Դադեան Խ. 1895, Ղարաբաղի ժողովրդական ջրօրհնեաց երգերից, Արարատ, N 12, 469–471:
Dadean Kh. 1895, From the Popular Water-Blessing Songs of Karabakh, Ararat, N 12, 469–471 (in Armenian).
20. Դավթյան Կ. 1966, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Davtyan K. 1966, The Dialect Map of Mountainous Karabakh, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
21. Լալայեան Ե. 1897, Վարանդա: Նյութեր ապագայ ուսումնասիրության համար, Ազգագրական հանդես, գր. Բ, 5–244:
Lalayan E. 1897, Varanda. Materials for Future Research, Ethnographic Journal, vol. 2, 5–244 (in Armenian).
22. Լալայեան Ե. 1898, Վարանդա: Նշանաւոր տօներ, Ազգագրական հանդես, գր. Գ, 338–349:
Lalayan E. 1898, Varanda. Notable Words. Ethnographic Journal, vol. 3, 338–349 (in Armenian).
23. ՀԱԱ (Հայաստանի ազգային արխիվ), Տ. Նավասարդյանի ֆոնդ:
NAA (National Archive of the Republic of Armenia), T. Navasardyan Fund (in Armenian).
24. ՀԱԻԱ (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ), Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ:
AIAE (Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography), K. Melik-Shahnazaryan Fund (in Armenian).
25. ՀԺՀ. 1973, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
AFFT. 1973, Armenian Folk Fairy Tales, vol. 6, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
26. Հարությունյան Ս. 1965, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Harutyunyan S. 1965, Armenian Riddles, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
27. Դանալանյան Ա. 1960, Առածանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.:
Ghanalanyan A. 1960, Proverbs, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
28. Դարիբյան Ա. 1947, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, Հայաստանի մանկավարժական ինստիտուտի հրատ.:
Gharibyan A. 1947, Armenian Dialectology, Yerevan, Armenian Pedagogical Institute Press (in Armenian).
29. Մելիք-Շահնազարեանց Կ. 1882, Ղըլըցէ կնանոց պընը-փեշակը, Թիֆլիս, Տիգրան Նազարեանի գրասենյակի հրատ.:
Melik-Shahnazareants K. 1882, Ghlutse Knanots Pen'-Peshak, Tbilisi, Tigran Nazarean's Office Press (in Armenian).
30. Մելիք-Շահնազարեանց Կ. 1887, Շոշվա դալին խերն ու շաղը, Թիֆլիս, Մովսես Վարդանեանի տպ.:
Melik-Shahnazareants K. 1887, Shoshva's Ghalin: Its Sound and Intonation, Tbilisi, Printing House of Movses Vardanean (in Armenian).
31. Մելիք-Շահնազարեանց Կ. 1907–1908, Զուռնա-Տմբլա, գր. Ա–Բ, Վաղարշապատ, տպ. Մայր աթոռոյ Ս. Էջմիածնի:

- Melik-Shahnazareants K. 1907–1908, Zurna-Tmbla, vol. 1–2, Vagharshapat, Printing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
32. Մելիք-Շահնազարեանց Կ. 1928, Ղարաբաղի բարբառներ, Հանդես ամսօրեայ, N 11–12, 552–559:
Melik-Shahnazareants K. 1928, On the Vocabulary of Karabakh, Handes Amsorya, N 11–12, 552–559 (in Armenian).
33. Մելիք-Շահնազարեանց Կ. 1930ա, Առակներ Ղարաբաղի բարբառով, Հանդես ամսօրեայ, N 5–6, 357–362:
Melik-Shahnazareants K. 1930a, Fables in the Karabakh Dialect, Handes Amsorya, N 5–6, 357–362 (in Armenian).
34. Մելիք-Շահնազարեանց Կ. 1930բ, Հանելուկներ Ղարաբաղի լեզուով, Հանդես ամսօրեայ, N 9–10, 596–601:
Melik-Shahnazareants K. 1930b, Riddles in the Karabakh Language, Handes Amsorya, N 9–10, 596–601 (in Armenian).
35. Նավասարդեանց Տ. 1890, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գր. 6, Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի:
Navasardeants T. 1890, Armenian Folk Fairy Tales, vol. 6, Tbilisi, Printing House of M. Rotineants (in Armenian).
36. Նավասարդեանց Տ. 1894, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գր. 8, Թիֆլիս, տպ. Մովսես Վարդանեանի:
Navasardeants T. 1894, Armenian Folk Fairy Tales, vol. 8, Tbilisi, Printing House of M. Vardanean (in Armenian).
37. Նավասարդեանց Տ. 1902, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գր. 9, Թիֆլիս, տպ. Կ. Մարտիրոսեանցի:
Navasardeants T. 1902, Armenian Folk Fairy Tales, vol. 9, Tbilisi, Printing House of K. Martiroseants (in Armenian).
38. Նավասարդեանց Տ. 1903, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գր. 10, Թիֆլիս, տպ. Մովսես Վարդանեանի:
Navasardeants T. 1903, Armenian Folk Fairy Tales, vol. 10, Tbilisi, Printing House of M. Vardanean (in Armenian).
39. Շերմազանեան Գ. 1862, Ասրի բեգ և Գիքի, Կոունկ Հայոց աշխարհին, ԺԲ, 896–930:
Shermazanean G. 1862, Asri Beg and Gik, In the Armenian World, vol. 12, 896–930 (in Armenian).
40. Շերմազանեան Գ. 1863, Ասրի բեգ և Գիքի, Կոունկ Հայոց աշխարհին, Բ, 113–137:
Shermazanean G. 1863, Asri Beg and Gik, In the Armenian World, vol. 2, 113–137 (in Armenian).
41. Շերմազանեան Գ. 1878, Անեկդոտներ, զուարճալի զրոյցներ, համառոտ դեպքեր և առակներ, մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած, Թիֆլիս, տպ. Յովհաննու Մարտիրոսեանց:
Shermazanean G. 1878, Anecdotes, Amusing Sketches, Brief Episodes, and Fables, Mostly Drawn from National Tradition, Tbilisi, Printing House of Yovhannu Martiroseants (in Armenian).
42. Զահուկյան Գ. 1959, Հայ բարբառագիտությունը և հայերենի բարբառների ծագման հարցը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2–3, 282–319:
Jahukyan G. 1959, Armenian Dialectology and the Question of the Origin of Armenian Dialects, Historical – Philological Journal, N 2–3, 282–319 (in Armenian).
43. Զահուկյան Գ. 1972, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:

- Jahukyan G. 1972, Introduction to Armenian Dialectology, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
44. Զահուկյան Գ. 1991, Արցախահայ (Ղարաբաղի) բարբառի կազմավորման մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 5, 52–58:
Jahukyan G. 1991, On the Formation of the Artsakh Armenian (Karabakh) Dialect, Herald of Social Sciences, N 5, 52–58 (in Armenian).
45. Адонц Н. 1915, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Санкт-Петербург, тип. Императорской академии наук.
Adonts N. 1915, Dionysius of Thrace and Armenian Commentators, St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences (in Russian).
46. Давидбеков И. 1888, Село Гадрут Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда, СМОМПК, вып. 6, Тифлис, тип. Канцелярии Главногоначальствующего гражданской частью на Кавказе, 153–192.
Davidbekov I. 1888, The Village of Hadrut, in the Elizavetpol Governorate, Jebrayil Uezd, SMOMPK, Iss. 6, Tbilisi, Printing House of the Chancellery of the Chief Administration of the Civil Department in the Caucasus, 153–192 (in Russian).
47. Калашев А. 1894, Вардавар. Село Чайкенд Елисаветпольской губернии, СМОМПК, вып. 18, Тифлис, тип. Канцелярии Главногоначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1–36.
Kalashev A. 1894, Vardavar. The Village of Chaykend, in the Elizavetpol Governorate, SMOMPK, iss. 18, Tbilisi, Printing House of the Chancellery of the Chief Administration of the Civil Department in the Caucasus, 1–36 (in Russian).
48. Мелик-Шахназаров Е. 1894, Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда), СМОМПК, вып. 19, Тифлис, тип. Канцелярии Главногоначальствующего гражданской частью на Кавказе, 78–83.
Melik-Shakhnazarov E. 1894, From the Antiquities of the Settlement of Chenakhchi (Elizavetpol Governorate, Shushinsky Uyezd), SMOMPK, iss. 19, Tbilisi, Printing House of the Chancellery of the Chief Administration of the Civil Department in the Caucasus, 78–83 (in Russian).
49. Осипов Г. 1898, Селение Даш-Алты Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии, СМОМПК, вып. 25, Тифлис, тип. Канцелярии Главногоначальствующего гражданской частью на Кавказе, 101–136.
Osipov G. 1898, The Settlement of Dash-Alty, Shushinsky Uyezd, Elisavetpol Governorate, SMOMPK, iss. 25, Tbilisi, Printing House of the Chancellery of the Chief Administration of the Civil Department in the Caucasus, 101–136 (in Russian).
50. Патканов К. 1869, Исследование о диалектах армянского языка, Санкт-Петербург, тип. Императорской академии наук.
Patkanov K. 1869, A Study on the Dialects of the Armenian Language, St. Petersburg, Printing House of the Imperial Academy of Sciences (in Russian).
51. Погосов М. 1889, Тамерлан по рассказам джеванширских армян, СМОМПК, вып. 7, Тифлис, тип. Канцелярии Главногоначальствующего гражданской частью на Кавказе, 86–89.
Pogosov M. 1889, Tamerlane According to the Accounts of the Javanshir Armenians, SMOMPK, Iss. 7, Tbilisi, Printing House of the Chancellery of the Chief Administration of the Civil Department in the Caucasus, 86–89 (in Russian).